

ELS ESTUDIANTS DAVANT LA NOVA REFORMA UNIVERSITÀRIA

Lidia Daza Pérez
Universitat de Barcelona
ldaza@ub.edu

Resum

El procés de canvi global que ha afectat a la universitat espanyola en les últimes dècades troba el seu exponent actual en la incorporació del sistema universitari a l'Espai Europeu d'Educació Superior (EEES). Les reformes que tal incorporació ha comportat es van definint al nostre país també des de la vessant de la reforma de les metodologies docents a la universitat. Al mateix temps, continuen arribant notícies sobre els problemes de rendiment d'una part important dels estudiants universitaris (CRUE, 2007).

Aquesta realitat ens porta a destacar la rellevància de consolidar línies d'investigació sobre el que està succeint a la universitat en el període de transformació i, en particular, entorn als temes sobre els quals les noves polítiques universitàries pretenen incidir.

La finalitat d'aquesta recerca és contribuir així en el desenvolupament d'una línia de treball multidisciplinària sobre la institució universitària, centrada especialment en els estudiants. La incorporació a l'EEES implica una transformació profunda tant en l'organització dels estudis com en les metodologies d'ensenyament-aprenentatge. En aquest darrer aspecte, la incorporació dels ECTS (European Credit Transfer System) ha estat definida en les polítiques de les agències d'avaluació com un canvi en les metodologies docents, que han de ser "centrades en l'estudiant". És en aquest sentit, que la perspectiva de l'estudiant cobra una rellevància fonamental, i justifica la investigació que aprofundeixi sobre les condicions que poden produir un millor aprenentatge. Concretament es vol recaptar informació sobre el procés d'ensenyament/aprenentatge i sobre les condicions d'èxit o fracàs del mateix; i amb això, aportar nous instruments teòrics i metodològics que contribueixin a la comprensió d'aquest fenomen.

Per a tal propòsit s'analitzen un total de deu titulacions de les quatre universitats públiques catalanes situades a la Regió Metropolitana de Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de Barcelona, Universitat Pompeu Fabra i Universitat Politècnica de Catalunya.

Introducció

Es tracta d'un treball d'investigació desenvolupat a nivell interuniversitari, amb la participació d'especialistes en l'estudi de l'ensenyament i aprenentatge universitaris, des de diferents disciplines de les ciències socials com és la sociologia i la pedagogia, en el marc de la convocatòria d'ajuts a projectes d'investigació del Ministeri d'Educació (I+D).

Els objectius concrets que es pretenen són:

1. Desenvolupar un model d'anàlisi sobre els factors que contribueixen a una aproximació profunda o superficial a l'aprenentatge per part dels estudiants universitaris.
2. Dissenyar i validar instruments de recollida de dades i metodologies d'anàlisi per a estudiar els processos d'ensenyament/aprenentatge a la universitat.
3. Contrastar empíricament el model d'anàlisi, especificant la importància de cada un dels elements en diferents contextos, com per exemple diferents titulacions, universitats, disciplines, o tipologia d'estudiants.
4. Completar el model d'anàlisi incorporant a l'estudi dels processos d'ensenyament/aprenentatge la dimensió sociològica. En concret, incorporar, a més de la temàtica de les desigualtats segons l'origen social i el sexe, les qüestions relacionades amb el grup de referència, els grups de pertinença a la universitat, el capital social i la integració a la institució.
5. Obtenir informació sobre la implementació dels ECTS en les universitats públiques de la Regió Metropolitana de Barcelona des del punt de vista dels estudiants.
6. Obtenir informació sobre la concreció de la reforma universitària durant el 2009 en relació als aspectes de canvi estructural dels plans d'estudi, ja que aquests canvis poden afectar les oportunitats dels estudiants en el sentit utilitzat en el model presentat.
7. Aportar resultats més enllà dels descriptius que s'extreuen de les enquestes, buscant els processos argumentadors dels estudiants que expliquin la relació entre cada un dels factors que incideixen en l'aprenentatge dels estudiants.

La recerca neix de l'interès per conèixer la forma com aprenen els estudiants, quins sistemes d'aprenentatge segueixen i quins condicionants intervenen en el seu comportament en el seu pas per la universitat. Sovint aquestes qüestions han estat objecte d'anteriors investigacions, tot i que en moltes ocasions es troba a faltar la veu i participació de l'estudiant, malgrat tractar-se del protagonista en tot aquest procés de transformació.

El nou sistema d'aprenentatge es descriu com un procés en el qual el coneixement que s'ha d'adquirir no depèn de qui el transmet i de la qualitat de la informació tramesa només, sinó també de qui l'adquireix, i en concret de com la fa seva l'estudiant (en quines condicions). En aquesta sentit es para atenció en les estratègies metodològiques emprades pel professorat, en el sistema d'avaluació, en la importància de la tutoria, etc. Però encara falta per escoltar a l'estudiant. Com experimenta i rep l'alumnat aquestes modificacions en el model universitari actual? Està motivat, de quins recursos disposa? Com, si no, es pot garantir l'èxit del procés?

Es tracta d'una recerca actualment en marxa, la qual cosa no fa possible presentar resultats definitius. Tanmateix, creiem d'interès poder aportar el que s'ha recollit en les primeres passes realitzades. Doncs representa un exemple clar del desenvolupament d'una recerca afectada per la realitat que es proposa estudiar i per tant que li exigeix una reflexió i reconsideració constant d'alguns dels seus objectius i hipòtesis inicials.

Esperem que, de la mateixa manera que els resultats poden constituir un material que contribueixi en la tasca dels gestors i dirigents de les institucions educatives, les problemàtiques sorgides en el procés siguin prou interessants per als experts

estudiosos d'aquest àmbit disciplinar. I alhora enriqueixi un espai de debat que sumi en la continuïtat de la recerca.

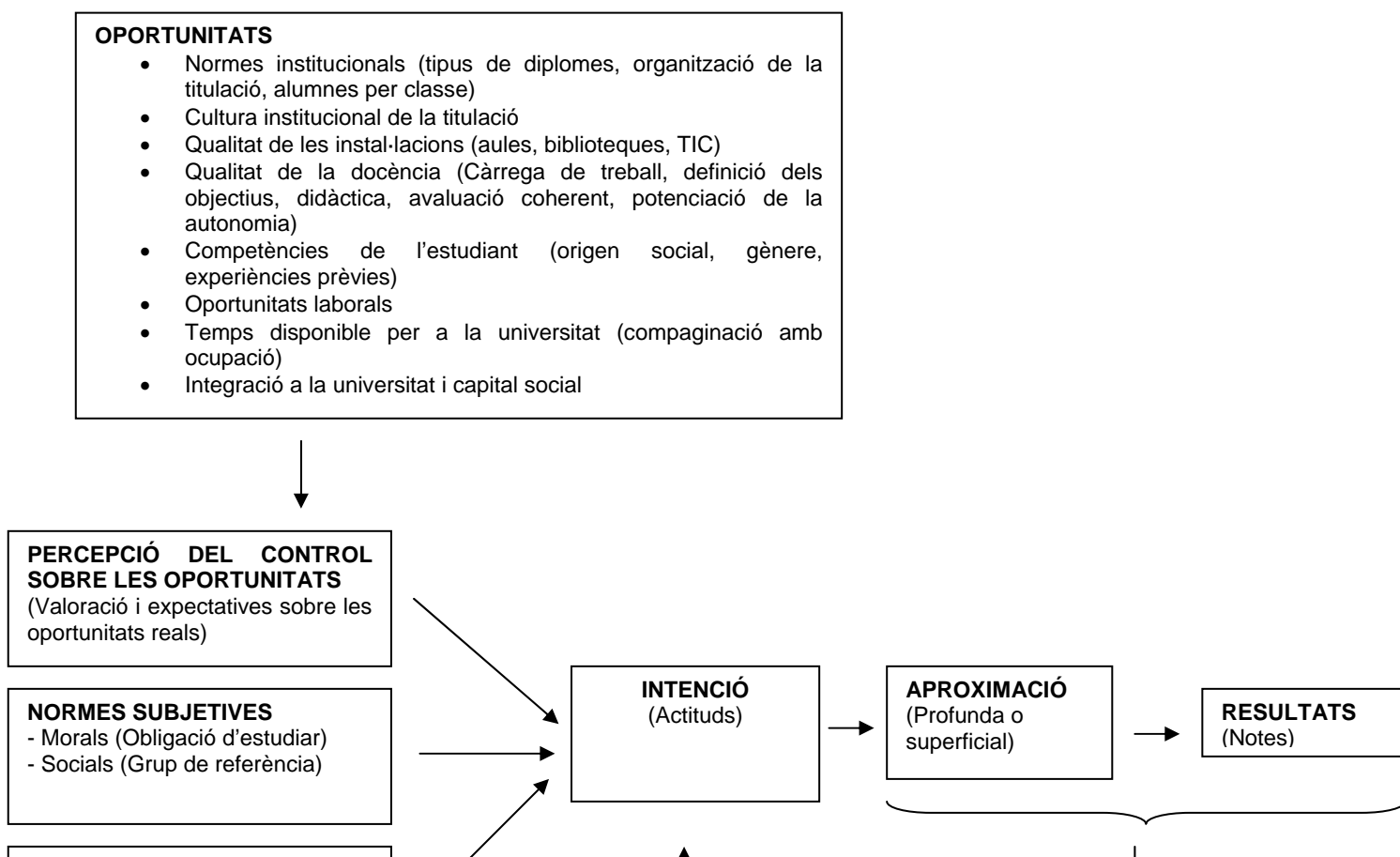
Marc teòric

Per a situar-se, l'esquema teòric bàsic sobre el qual es desenvolupa la investigació parteix de la idea que una sèrie de factors socials (de situació, característiques socials), i individuals (de condicions i percepció del context), condueixen a l'estudiant a afrontar d'una determinada manera els estudis, és a dir, la seva intenció d'aproximar-se al coneixement; d'una forma més profunda o bé més superficial.

Aquest plantejament ja ha sigut força treballat des de les disciplines de la psicologia i la pedagogia, que contempen les variables que intervenen a configurar la situació didàctica juntament amb les de motivació de l'estudiant. A aquestes s'afegeixen ara algunes variables de caràcter més social (com la cultura de la institució, classe social, les oportunitats laborals d'inserció, la compaginació d'estudis i treball, etc.). A més d'aportar des de la Sociologia, la consideració de les normes subjectives o socials com influents en el procés d'aprenentatge.

De manera que el model d'anàlisi sobre el qual es treballa implica la conjunció de dues línies d'investigació que tradicionalment s'han tractat de forma independent l'una de l'altra: aquella que es centra en l'avaluació de les assignatures i del professorat per part dels estudiants; i la que pren com a objecte d'estudi els propis estudiants (condicions de vida, experiència universitària, rendiment, motivació, etc.).

L'esquema del model presentat a continuació es fonamenta en la teoria de l'acció d'autors com Jon Elster (1991), Icek Ajzen (1988), Fritz Scharpf (1984) i Diego Gambetta (1998). A partir d'aquí s'incorporen les hipòtesis definides a partir de les aportacions sociològiques de Robert K. Merton (1949) i James S. Coleman (1990), sobre el grup de referència i el capital social.

Girona, novembre del 2009

Es prenen com a hipòtesis de treball les següents:

- Existeixen tres conjunts de factors que, en interdependència, intervenen probabilísticament sobre la intenció que un estudiant té d'aproximar-se al coneixement (superficial o profund). Aquests factors són: les motivacions inicials, la percepció del control de les oportunitats i l'adaptació de les motivacions (preferències) durant el procés. A partir d'aquesta hipòtesis se'n deriven les següents.
- Als factors normalment tinguts en compte en la literatura d'aquest àmbit, s'han d'afegir les expectatives laborals (percepció d'oportunitats), la integració a la universitat i el grup de referència (ambdues com a normes subjectives).
- La intenció que un estudiant té d'aproximar-se al coneixement influeix probabilísticament sobre l'aproximació que efectivament acaba realitzant, i influeix finalment en els resultats acadèmics.
- Cada una de les dimensions de les tres variables independents influeix amb diversa intensitat sobre la variable resultat.
- El context d'estudi institucional o disciplinar no només conforma el conjunt d'oportunitats reals, sinó que també pot condicionar la prevalença de mecanismes causals diferenciats.
- En una versió del model més estesa en el temps és possible detectar processos de retroalimentació positius i negatius.

A partir d'aquest marc teòric, el pla de treball descriu la combinació d'una metodologia quantitativa i una metodologia qualitativa, que permet la recollida d'informació d'acord amb els objectius marcats. I al mateix temps, part de les tècniques emprades contribueixen a validar conceptes i hipòtesis anteriorment investigades, però tenint en compte el moment actual.

Desenvolupament de l'estudi

Per dur a terme la recerca, s'han seleccionat un total de 10 titulacions representatives per àrees, de les universitats públiques de la Regió Metropolitana de Barcelona, tenint en compte aquelles que s'han incorporat al projecte de reforma europeu a partir del curs 2008-2009, o que han introduït alguns canvis en la línia de Bolonya.

ÀREA	TITULACIONS I UNIVERSITAT
Salut	Medicina (UAB) Infermeria (UB)
Ciències	Farmàcia (UB) Biologia (UPF)
Enginyeries	Arquitectura superior (UPC) Enginyeria Tècnica en Informàtica de Gestió (UPC)
Socials	Periodismo (UAB) Ciències Empresarials (UB)
Humanitats	Traducció i Interpretació (UAB) Humanitats (UPF)

A partir d'aquí, s'estableixen tres grans fases de treball:

Fase exploratòria

En la màxima de desenvolupar un model d'anàlisi sobre els factors que contribueixen en l'aprenentatge dels estudiants universitaris, contrastant els elements ja estudiats i altres de nous, però sobre tot atenent als contextos particulars de cada titulació i universitat, aquesta primera fase cobra una importància cabdal.

Després d'un primer exercici de revisió, lectura i reflexió de la literatura existent sobre el tema, es procedeix al disseny dels instruments de recollida d'informació d'aquesta primera fase exploratòria.

S'elabora un quadern d'encàrrec sobre les dades necessàries de cada titulació, per veure el procés d'adaptació institucional a l'EEES, extraient-ne els elements fonamentals del conjunt d'oportunitats. Aquest quadern es confecciona mitjançant l'anàlisi de documentació, entrevistes degans/es, a coordinadors/es de titulació o caps d'estudis, entrevistes a responsables de secretaria, i entrevistes a professorat d'assignatures troncal de segon curs.

Fet el dibuix d'on ens ubiquem, es dissenya i realitza una entrevista estructurada a estudiants de segon curs, per a cada una de les cinc àrees i de les 10 titulacions seleccionades. En aquesta es plantegen preguntes relacionades amb les dimensions següents: aspectes motivacionals, expectatives sobre els estudis i relació motivació-expectatives, identificació amb la universitat, aproximació a l'aprenentatge, oportunitats que intervenen en la forma com aprenen, i característiques individuals (procedència social i família, grups de referència, grups de treball, etc.).

El resultat obtingut s'analitza qualitativament mitjançant el programa Atlas.ti, per tal de validar quins són aquells elements considerats importants per part dels estudiants i que incideixen més i menys en l'aproximació a l'aprenentatge que fan. Aquesta informació és la que permet desenvolupar una enquesta per qüestionari més acurada i completa d'acord amb el model d'anàlisi inicial, incorporant els factors sociològics i atenent a la dimensió del context.

Fase del treball de camp

A continuació, un cop realitzat un exercici metodològic rigorós per assolir un instrument d'anàlisi que respongui a les particularitats dels estudiants, s'administra el qüestionari. S'estableix una mostra representativa d'estudiants de les cinc àrees d'estudi, amb experiència en els ECTS, de les universitats de la Regió Metropolitana de Barcelona, en el tercer curs dels seus estudis (un nombre aproximat de 1500 qüestionaris).

Un cop enquestats, s'analitzen els resultats mitjançant tècniques d'explotació estadística, comprovant les hipòtesis plantejades sota el model teòric definit, amb la conseqüent redacció d'un informe de resultats.

Fase de contrast i validació dels resultats

Finalment, hi ha prevista una fase qualitativa de retorn als estudiants entrevistats, segons perfil d'aproximació a l'aprenentatge, a partir dels resultats obtinguts del qüestionari. Es tracta de realitzar algunes entrevistes a estudiants. La intenció és que alguns d'aquests estudiants siguin els mateixos que es van entrevistar dos anys enrere, i contrastar la informació resultant i observar els processos dels estudiants en el transcurs del seu pas per la institució (processos d'integració, maduració, reelaboració d'expectatives, etc.).

En el moment actual, està finalitzant la fase exploratòria; s'estan analitzant les entrevistes realitzades i dissenyant el qüestionari.

Primers apunts de la recerca

A continuació destaquem les evidències recollides en aquesta primera fase de la recerca, que han anat definint el camí de la pròpia investigació —és un procés que es va construint a mesura que s'avança i es recull nova informació—, i en alguns casos, són per sí mateixes indicacions a tenir en compte a l'hora de fer recerca en aquest camp.

Una primera qüestió a destacar és el fet que el calendari de treball es va veure modificat degut a què l'accés a les diferents universitats i titulacions objecte d'estudi va coincidir amb un moment de plena mobilització en contra del Pla Bolonya. Algunes entrevistes amb els degans/es i coordinadors/es de les titulacions van ser difícils de concertar perquè tenien ocupades les facultats o havien de gestionar mobilitzacions constants dels estudiants, que posaven de manifest la seva negativa a alguns dels canvis conseqüència del procés d'adaptació l'EEES.

Aquesta ja és una evidència respecte al posicionament d'alguns sectors d'estudiants davant la reforma universitària, i una mostra respecte a la capacitat de mobilització i participació dels estudiants en la política universitària. Per tant, parlar dels estudiants davant la reforma universitària, tal i com diu el títol de la recerca, toca directament una qüestió d'absoluta actualitat que desperta inquietuds i malestar, de vegades generades per una gran desinformació (fins a quin punt les mateixes universitats en són responsables), de vegades reaccions fonamentades en un procés de transformació que s'està fent amb greus limitacions de recursos i problemes de finançament, entre d'altres.

D'altra banda, la reforma no deixa tampoc indiferent al col·lectiu del professorat i personal responsable de tasques vinculades a la gestió acadèmica i organització de la docència. D'algunes de les entrevistes realitzades en aquesta primera part exploratòria, a l'hora de contextualitzar la titulació, se'n desprèn un cert malestar i incertesa davant el nou escenari que es dibuixa. Es manifesten en alguns casos contraris a dinàmiques i criteris que han prioritzat la normativa i estàndards burocràtics, envers la realitat particular de l'ensenyament i el perfil professional pel qual prepara durant els anys d'estudi a la universitat. Comparteixen sovint el pensament de veure l'EEES com una oportunitat de millora i de reforma de l'ensenyament universitari, però ple de restriccions que estan desgastant els esforços abocats. El que produeix que el professorat, desmotivats, acabi fent el que pot en les condicions en què es troba.

Una tercera qüestió sorgida és que l'entrada a diferents universitats i titulacions permet copsar clares diferències en les formes d'aproximar-se a l'Espai Europeu. El camí seguit per cada organització ha estat diferent; des de processos generalitzats i totalment formalitzats, a dinàmiques més improvisades posades en marxa des de la iniciativa més individual. El que sens dubte caldrà tenir present en analitzar les formes d'aprenentatge en els seus estudiants, en considerar els condicionaments i oportunitats que hi han intervingut.

En aquí juga un paper rellevant la cultura institucional; el tarannà i principis orientadors de l'organització, que transcendiran al mateix procés de reforma, i com entendre aquesta. I un dels aspectes que s'ha posat de manifest és el valor identitari. El sentiment de pertinença i identificació amb un col·lectiu professional i/o amb una institució, és un element cultural que reforça la vinculació i implicació amb allò que s'està fent. Un referent que orienta els esforços i motivacions de l'estudiant.

També es posa de manifest en el transcurs de les entrevistes mantingudes amb els estudiants, que la selecció de les titulacions donen un ventall ampli en el perfil de l'alumnat que hi ha a les aules. La pròpia titulació ja constitueix un primer filtre que ajudarà a entendre com enfronten els estudis, quines són les motivacions i expectatives que intervenen en el procés d'aprenentatge, i finalment quins són els resultats finals obtinguts. I resulta important per tant, fugir d'afirmacions universals i recomanacions generals, sense una atenció i mirada particular a la titulació i conjunt d'oportunitats existents.

Conclusions i prospectiva

L'estat en el qual es troba la recerca encara és molt incipient; i no ha fet possible aportar resultats finals sobre com s'està produint la reforma i quines són les formes en què l'estudiant s'aproxima a l'aprenentatge en aquest marc de realitat. Però hem volgut explicar el plantejament metodològic i les qüestions que ens hem trobat en la primera fase exploratòria.

S'ha fet per tant fins aquí un exercici metodològic exhaustiu i rigorós que s'orienta a dissenyar un bon instrument d'anàlisi sobre una temàtica molt estudiada i analitzada des de diferents disciplines. Proposem fer-ho des d'una òptica multidisciplinària que compregui el fenomen en la seva vessant psicològica, i també sociològica, on cobren rellevància aspectes com l'estructura organitzativa, la cultura institucional i les relacions socials, entre altres. I sobre tot, escoltant la veu dels estudiants i sense perdre de vista el context de cada titulació. Sobre aquesta s'ha fet una anàlisi prèvia aprofundida per comprendre el comportament de l'alumnat i analitzar les estratègies d'aprenentatge immerses en la realitat que es descriu.

Bibliografia

- Ajzen, I. (2005). *Attitudes, personality, and behavior* (2nd. Edition). Inglaterra: Open University Press / McGraw-Hill.
- Astin, A. (1984). Student involvement: A developmental theory for higher education. *Journal of College Student Personnel*, 25, 297-308.
- Biggs, J. i Collis, K. (1982). *Evaluating the quality of learning*. Nova York: Academic Press.

- Biggs, J. (1999). *Teaching for quality learning at university*. Philadelphia: Open University Press.
- Boudon, R. (1973). *La Desigualdad de oportunidades*. Barcelona: Laia.
- Boudon, R. (1984). *La place du desordre*. Paris: PUF.
- Bourdieu, P. i Passeron, J.C. (1977). *La Reproducción*. Barcelona: Laia
- Buelens, H et al. (2002). University assistants' conceptions of knowledge, learning and instruction. *Research in education*, 67, 44-57.
- Clariana, M. (1994). *L'estudiant a secundària: què en sabem?*. Barcelona: Barcanova Educació.
- Coleman, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge/Massachussets: Harvard University Press.
- Cryer, P. i Elton, L. (1990). Catastrophe theory: A unified model for educational change. *Studies in Higher Education*, 15-1, 75-86
- Elster, J. (1991). 'Racionalidad, moralidad y acción colectiva' Dins F. Aguilar, *Intereses individuales y acción colectiva*. Madrid: Pablo Iglesias.
- Elster, J. (2002). *Alquimias de la mente. La racionalidad y las emociones*. Barcelona: Paidós.
- Eggens, L., van der Werf, MPC., Bosker, RJ. (2007). The influence of personal networks and social support on study attainment of students in university education. *Higher education*. Recuperat 10 de setembre 2007, a <http://springerlink.metapress.com/content/x3p72855526kv121/fulltext.pdf>
- Elton, L. (1988), Student Motivation and Achievement. *Studies in Higher Education*, 13-2.
- Elton, L. (1996). Strategies to enhance Student Motivation, *Studies in Higher Education*. 21-1, 57-67.
- Entwistle, N. i McCune, V. (2004) The conceptual bases of study strategy inventories. *Educational Psychology Review*, 16, 4, 325-345.
- Entwistle, N. (1988). *La comprensión del aprendizaje en el aula*. Barcelona: Paidós.
- Entwistle, N. (1988). *Styles of learning and teaching*. London: David Fulton Publishers.
- Gambetta, D. (1998). Concatenations of mechanisms. Dins P. Hedström and R. Swedberg (eds.), *Social Mechanisms*. Cambridge: Cambridge University Press, 102-124.
- Gibbs, G. (1992). *Improving the quality of student learning*. Oxford: Oxford centre for staff development.
- Hernández, F. et al. (2002). Consistencia entre motivos y estrategias de aprendizaje en los estudiantes universitarios. *RIE*, 20, 2, 487-510.
- Kuh, D.G. (1995). The other curriculum, out-of-class experiences associated with student learning and personal development. *The Journal of Higher Education*, 66, 2, 123-154.
- Lizón, M.A. (2007). *La otra sociología*. Madrid: Montesinos.
- Lundberg, A.C. (2003). The influence of time limitation, faculty, and peer relationships on adult student learning: a causal model. *The Journal of Higher Education*, 74, 6, 665-688.
- Marín, M.A. (2002). La investigación sobre diagnóstico de los estilos de aprendizaje en la enseñanza superior. *RIE*, 20, 2, 303-337.
- Marton, F. y Säljö, R. (1976). On qualitative differences in learning: I-Outcome and process. *British Journal of educational Psychology*, 46, 4-11.
- Marton, F. y Säljö, R. (1976). Learning process and strategies II: On qualitative differences in learning, outcome as a function of learner's conception of the task. *British Journal of educational Psychology*, 46, 115-127.
- Merton, R. (1949). *Teoría y estructura social*. México: FCE.
- McInnis, C. (2002). Signs of disengagement? Dins Enders, J. i Fulton, O. (eds.), *Higher Education in a Globalising World*. Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 175-189.

- Nijhuis, J., Segers, M., Gijssels, W. (2007). The interplay of perceptions of the learning environment, personality and learning strategies: a study amongst International Business Studies students, *Studies in Higher education*, 32, 1, 59 – 77 .
- Monereo, C., et al. (1994). *Estrategias de enseñanza y aprendizaje*. Barcelona: Graó.
- Norton, L.S et al. (2001). The pressures of assessment in undergraduate courses and their effect on student behaviours. *Assessment and Evaluation in Higher Education*, 26 (3), 269-284.
- Pascarella, E. y Terenzini, ET. (1991). How college affects students. San Francisco: Jossey-Bass.
- Pintrich, P. R. (2004). A conceptual framework for assessing motivation and self-regulated learning in college students. *Educational Psychology Review*, 16 (4), 385-407.
- Pintrich, P. R. (1991). Editor's comment: Current issues and new directions in motivational theory and research. *Educational Psychologist*, 26, 199-205.
- Prosser, M. i Trigwell, K. (1999). *Understanding learning and teaching*. Philadelphia: Open University Press.
- Ramsden, P. (1991). A performance indicator of teaching quality in higher education: the course experience questionnaire (CEQ). *Studies in Higher Education*, 16, 2, 129-150.
- Ramsden, P. i Entwistle, N. (1981). Effects of Academic Departments on Students Approaches to Studying. *British Journal of Educational psychology*, 51, 368-383.
- Richardson, T.E. (2007). Motives, attitudes and approaches to studying in distance education. *Higher Education*, 54, 385-416.
- Riggert, SC. et al. (2006). Student employment and Higher Education: Empiricism and contradiction. *Review of Educational Research*, 76, 1, 63-92.
- Rivas, F. (1997). *El proceso de enseñanza/aprendizaje en la situación educativa*. Barcelona: Ariel Psicología.
- Schmeck, R.R (ed). (1988). *Learning strategies and learning styles*. New York: Plenum Press.
- Scharpf, F. W. (1997). *Games Real Actors Play. Actor/Centered Institutionalism in Policy Research*. Oxford (EEUU): Westview Press.
- Tinto, V. (2000). Learning better together: the impact of learning communities on student success in higher education. *Journal of Institutional research* 9 (1). 48-53.
- Tinto, V. (1997). Classrooms as Communities: Exploring the Educational Character of Student Persistence. *Journal of Higher Education*, 68, 6, 599-632.
- Valle, A., et al. (2000). Enfoques de aprendizaje en estudiantes universitarios. *Psicothema*, 12, 3, 368-375.
- Valle, A., et al. (1998). Variables cognitivo-motivacionales, enfoques de aprendizaje y rendimiento académico. *Psicothema*, 10, 2, 393-412.
- Vermunt, JD. (2005). Relations between student learning patterns and personal and contextual factors and academic performance. *Higher Education*, 49, 205-234.
- Vermunt, J.D. y van Rijswijk, F. A. W. M. (1988). Analysis and development of students' skills in self-regulated learning. *Higher Education*, 17, 647–682.
- Villar Hoz, E. (2006). *La construcción del capital social en las universidades*. Girona: Documenta Universitaria.
- Volkwein, J.F et al. (1986). Student-Faculty relationships and intellectual growth among transfer students. *The Journal of Higher Education*, 7, 4, 413-430.
- Zeegers, P. (2002). A revision of the Biggs' Study Process Questionnaire (R-SPQ). *Higher Education Research and Development*, 21, 1, 73-92.

Qüestions i/o consideracions per al debat

A partir d'aquí ens formulem algunes qüestions -sobre les quals esperem que els resultats puguin donar una mica més de llum-: fins a quin punt els factors assenyalats cobren rellevància i afavoreixen que un estudiant adopti una aproximació profunda o bé superficial a l'aprenentatge? De quina manera poden els factors identificats ser inclosos en polítiques concretes per millorar les condicions d'estudi dels alumnes, i obtenir així un aprenentatge òptim? Donat el moment actual en el qual es troba el sistema universitari, sens dubte, són qüestions rellevants a debatre i sobre les quals caldrà actuar per seguir avançant.